

**GELİBOLULU MÜSLİHİDDİN MUSTAFA SÜRURİNİN AMEA
ƏLYAZMALAR İNSTİTUTUNDA QORUNAN ƏSƏRLƏRİNİN
ƏLYAZMA NÜSXƏLƏRİ***

KERİMULLA MEMMEDZADE*

ÖZET: Klasik Türk Edebiyatının en velud bilim adamlarından olan Gelibolulu Müslihiddin Mustafa Sürurinin hayatı, edebi kişiliği, eserleri ile ilgili araştırmalar yapılmış. Sürurinin Azərbaycan Milli İlimlər Akademisinde bulunan teliflerinin nüshaları ile ilgili bilgiler verilmiştir. Şunu belirtmeliyiz ki, bugün için yine Türk dilinin belagatinin meydana getirildiği veya edebiyat nazariyatının tespit edildiği derli toplu bir eser mevcut değildir. Sururi XVI.yy'ın tanınmış alimlerinden olup Arap ve Fars dillerindeki bilgisi sayesinde, bu dillerde yazılmış pek çok esere şerhler ve haşiyeler yazmıştır. Birçok ünlü medreselerde müderrislik yapmış, şehzade hocalığına kadar yükselmiştir. Sadi'nin "Gülistan" ve "Bostan"ına, Mevlana'nın "Mesnevi"sine, Hafız'ın "Divan"ına yamış olduğu şerhler ona "şarih-i mesnevi" ünvanını kazandırmıştır. En nlü eseri ilm-i aruzla ilgili olan "Bahr'ül-Maarif"tir. Makalede eserin yeni bir elyazma nüshasıyla ilgili bilgiler verilmiştir.

РЕЗИОМЕ: Муслихеддин Мустафаф Сурури (1491-1562) был одним из талантливых ученых Турецкой литературы XVI в. До нас дашли несколько экземпляров из его произведений. Списки вышеуказанных произведений ученый сохраняются в фонде Института Рукописей имени М. Физули НАНА Азербайджана. Судя по литературным, философским и полеографическим особенностям произведение, было бы целосообразно его дальнейшее изучение.

ABSTRACT: Musliheddin Mustafa Sururi (1491-1562) was one of the talented scientist in Ottomon's turkey literature of XVI century. His "Bahrul-Maarif"s manuscript is kept at the Institute of Manuscripty named after M. Fuzuli of National Academy of Sciences. Sururi's "Bahrul-Maarif" is to be researched for its literary and paleographical peculiarities.

* Bu makale, Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi Elyazmalar Enstitüsü tərəfindən 23-24 Eylül 2004 tarixləri arasında düzenlenen "Orta Esr Elyazmaları və Azərbaycan Medeniyyəti Tarihi Problemləri IX Respublika Sempozyumu" toplantısında təbliğ olaraq sunulmuşdur.

* Araştırma görevlisi, Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi Elyazmaları Enstitüsü Türk Dili və Edebiyatı bölümü

Gelibolulu Müslihəddin Mustafa Süruri haqqında bioqrafik məlumatlar kifayət qədərdir. Belə məlumatlar Şərq mədəniyyətinin bu və ya digər tərəflərini işıqlandıran ayrı-ayrı mənbələrdə, tədqiqatlarda, ədəbiyyatşünaslıq lüğətlərində, orta əsr təzkirələrində, müxtəlif ensklopediyalarda və Şərq əlyazmaları kataloqlarında öz əksini tapmışdır.

XVI əsrin tanınmış hədis, təfsir və bələğət alimi olan Sürurinin doğulduğu yer, doğum tarixi, atasının kimliyi, həyatı, əsərləri haqqında məlumatlar arasında demək olar ki, heç bir ziddiyyət yoxdur. Yalnız əsərlərinin sayı barədə mənbələrdə müxtəlif rəqəmlər göstərilmişdir.

Qaynaqlarda adı Süruri Müslihəddin Mustafa bin Şaban əl-Geliboli ər-Rumidir. Adı Mustafa, ləqəbi Müslihiddin, nisbəsi əl-Gelibolivi və ər-Rumi, məxləsi Süruridir. Məxləsinin mənası ərəbcə “şən”, “sevincli” deməkdir. Bu məxləsi götürmə səbəbi qaynaqlarda iki cür qeyd edilir. Bir mənbədə çox zəngin birinin oğlu olmasından və mükəmməl bir təhsil almasından dolayı bu məxləsi götürdüyünü, digər bir mənbədə isə alimli və şahzadə müəllimliyi etdiyinə görə bu məxləsinə ona verildiyi qeyd edilir. Amma ikinci ehtimal o qədər də tutarlı deyil belə ki, Müslihəddin Mustafa Sürurinin yaradıcılığına diqqət yetirsək görürük o, hələ gənc yaşlarından “Süruri” məxləsi ilə qəzəllər yazmışdır və bu ehtimalın daha qüvvətli olduğunu Bəyani təzkirəsində verilmiş bir şeir parçasından aydın bir şəkildə görə bilərik:

Dedilər təsiri var ismin müsəmmada vəli,

Ey Süruri görmədim ələmdə xəndan olduğun. ²

Anadoluda dünyaya gəlməsi, yaşaması və elmi fəaliyyət göstərməsi ona da bir çox alim və şair kimi, “Rumi” məxləsinin verilməsinə səbəb olmuşdur.

Gelibolulu Müslihəddin Mustafa Süruri ilə bağlı məlumat əldə etmək üçün ilk müraciət etdiyimiz mənbələrdən biri də Kınalızadə Hasan Çələbinin “Təkirətüş-şüəra” əsəridir. Burada Hasan Çələbi aşağıdakı məlumatları verir:

“Adı Mustafadır. Geliboludandır. Atası zəngin bir tacirdir”. Daha sonra Həsən Çələbi Sürurinin atasının zənginliyini belə bir mübaliğəli şəkildə qeyd etmişdir. (Babası maldar bir xacə, bozorgvar idi ki, kiseyi-kan dökünməgə imkan olsa cəvahiri-zəvahiri təqsirü-təğyir bulmaz idi və bir sahibi səravətü-yəsar məliki-dinari-besyar idi ki, kaseyi-ümman boşalmaq qabil olsa mali-firavanı nöqsan-pəzir olmaz idi, aqçəsi eşki-aşiqi-sadiqdən əfzun və dinari-daği-sineyi-diləfkaran gibi həddü-əddən birun idi)³

² Bursalı Tahir. Osmanlı Müellifleri. İstanbul: h.1338. s. 226

³ Kınalızadə Hasan Çelebi “Tezkiretüş-Şuara”, c. I. Ankara: 1989, s.457

Məhmət Sürəyya “Sicilli-Osmani” əsərində Sürurinin doğum yeri və atası ilə bağlı belə bir məlumat vermişdir.⁴

Sürurinin tələbəsi olmuş Gelibolulu Ali “Kühül-əxbar” əsərində Sürurinin doğum yeri və atası ilə bağlı eyni məlumat verir: “Namı Mustafa və Geliboludan Şaban nam hacəyə hayrül-haləfi-bi-həmtadır.” Gelibolulu Ali də digər müəlliflər kimi Sürurinin atasının çox zəngin bir zat olduğunu qeyd edir. Sürurinin atası Xoca Şaban alim və fəzilətli bir adam idi və oğlunun təlim-tərbiyəsi üçün malını xərcləməkdən çəkinməmişdir. Xoca Şaban bir ara dövlət işlərində də çalışmışdır və o, Sultan II Bəyazidin şəhzadəliyi dövründə Amasiyada şəhzadənin katibi olmuşdur.

Şəmsəddin Saminin “Qamusi-ələm”, Qastamonolu Lətifinin “Təzkirəi-Lətfi”, Ələəddin Qovşanın “Türk məşhurları” əsərlərində də Sürurinin doğum yeri Gelibolu göstərilmişdir. Yalnız Qazıəsgər Salim Əfəndinin “Təzkirəi-Salim” əsərində Süruri haqqında belə bir məlumat vardır: “Qəsəbəyi-Lətifəyi-əba Əyyubdən zühur eyləyüb”.⁵ Amma bu məlumatın səhhiyyə bizdə şübhə doğurur.

Əksər mənbələrdə Sürurinin doğum tarixi h. 897/m. 1491-ci il olaraq qeyd edilmişdir və qaynaqlarda Sürurinin doğum tarixi ilə bağlı ziddiyyətli heç bir fikir mövcud deyil.

Atası elmə çox diqqət yetirdiyi üçün oğlunun təhsilini davam etdirməyinə hər zaman maddi və mənəvi dəstək göstərmişdir. Süfruri hələ kiçik yaşlarında ikən İbni Hacibin (ölm. h.646) “Qafiyə” adlı əsərini əzbərlədikdə atası sevincindən oğluna və oğlunun müəlliminə çoxlu hədiyyələr, bəxşilər vermişdir.⁶ Özünün sahib olduğu fərasət və atasının maddi dəstəyi ilə Süruri dövrünün ən görkəmli alimləri sayılan Kadri, Nihali, Cafer Çelebi, Bursada Kasımpaşa mədrəsəsinin müdərriisi Qara Davud Əfəndi, Qədri Əfəndi, İstanbulda Taşköprülüzadə Mustafa Əfəndi və Əbdülvasi Əfəndi kimi böyük şəxslərdən dərslər almış, Fənərizadə Mühiddin Əfəndinin mədrəsəsində təhsilini başa vuraraq “mülazim” (mədrəsəni bitirənlərə verilən ünvan) olmuşdur.⁷ Süruri bu alimlərdən ərəb, fars dillərini, dini elmləri, ədəbi bilikləri mükəmməl şəkildə mənimsəmişdir.

Məlum olduğu kimi Süruri dövlət işlərində də çalışmışdır. Təhsilini davam etdirməsi və maddi ehtiyacının olmamasından dolayı çox gec yaşlarında iyirmi doqquz yaşında ikən dövlət işlərində çalışmağa başlamışdır. İlk aldığı vəzifə naiblikdir. Fənərzadə Mühiddin Əfəndi h. 927/1520-ci ildə İstanbul

⁴ Mehmet Süreyya, “Sicilli-Osmani”, c. III, s. 12

⁵ Salim Efendi, “Tezkirei-Salim”. İstanbul: h. 1893. s.349

⁶ Nevizade Atayi, “Hadaik-ül-Hakayik fi Tekmilet-üş-Şakayik”. Neşr.haz. Abdulkadir Özcan. İst., s. 23

⁷ Nevizade Atayi, a.g.e., s. 24

qazısı təyin olunduğu vaxt keçmiş tələbəsi olmuş Sürurini də yeni qurulan “bab məhkəməsi naibliyi” vəzifəsinə gətirdi.⁸ O, zamanlar bab naibləri İstanbul qazısının işlərinin çoxluğu səbəbindən ona yardım edər, qazının vəkaləti ilə məhkəmə işlərinə baxar, məhkəmə qərarları qəbul edərdilər.⁹ Belə bir məsuliyyətli və önəmli bir vəzifəyə təyin edilməsi Sürurinin müəllimi yanında çox böyük bir güvənə sahib olmasına bir dəlildir.

Süruri iki il bu vəzifədə çalışdı. Fənərizadə Mühiddin Əfəndi h. 929/m.1522-ci ildə Anadolu qazıəsğəri (hərbi komissarı) vəzifəsinə təyin edildikdən sonra qazıəsğərlik idarəsinin rəsmi sənədlərini digər rəsmi idarələrə aparıb-gətirmək işi kimi məsuliyyətli bir tapşırıq olan “təzkirəçilik” vəzifəsinə gətirildi. Amma bu işində çox çalışmadı. Buna işlədiyi idarənin gizli məlumatlarını keçmiş müəllimi olan Əbdülvasi Əfəndiyə ötürməsi səbəb olmuşdu.¹⁰ Bu günahlandırmalardan dolayı ətrafındakı insanlardan, içərisində olduğu cəmiyyətdən ayrılaraq Əmir Buxarinin kürəkəni və zaviyəsinin şeyxi olan Nəqşibəndi Mahmud Əfəndinin (ölüm.h.938/1531) təkkəsində dərvişliyə başladı.

Bir müddət sonra isə Həcc ziyarətinə getdi. Hacıdan döndükdən sonra Fənərizadə tərəfindən iltifatla qarşılandı və h. 930/m.1523-cü ildə iyirmi axca məvacib qarşılığında Geliboluda Sarıca Paşa mədrəsəsinə Muhaşşi Sinan Əfəndinin yerinə müdərris təyin edildi.¹¹ Bununla yanaşı h. 933/1526-cı ildə Piri Paşa təkkəsinin şeyxi olan Cəmal Əfəndinin vəfatından sonra onun vəqf etdiyi mədrəsədə də iyirmi beş axca məvacib qarşılığında ilk müdərris olaraq işə başladı. Daha sonra burada “rütbəi-ərbəin” (dərvişlərin qırx günlük çillədən sonra daxil olduqları təkkə tərəfindən onlara verilmiş rütbə) ünvanına yüksəldi və eyni zamanda təkkənin “səccadə neşini” yəni şeyxi, imamı oldu. Bu mədrəsədə on bir il işlədikdən sonra Vəzir Gözəlcə Kasım Paşanın h.944/m.1537-ci ildə Qalata da öz adını daşıyan səmtə inşa etdirdiyi Kasım Paşa mədrəsəsinə əlli axca məvacib müqabilində baş müdərris təyin edildi.

Aşık Çelebinin qeyd etdiyi kimi “on sənə ilmi-zahir və batin ilə məşğul olduqdan sonra”, yəni on il dünyəvi və mənəvi elmlərlə məşğul olduqdan sonra h.954/m.1547-ci ildə müəllimi Fənərizadə Mühiddin Əfəndinin vəfatı ilə bağlı dərin üzüntüyə və kədərə qapılan Süruri müdərrislikdən istefa edərək Əmir Buxari təkkəsinin şeyxi olan Nəqşibəndi Mahmud Əfəndinin kürəkəni Əbdüllətif Əfəndinin yanında yenidən dərvişliyə başladı.¹² Fəqət bu aralarda Atayinin qeyd etdiyi kimi Morada Sancaqbəyi vəzifəsində işləyən Gözəlcə Kasım Paşa Sürurinin bu hərəkətindən yəni, mədrəsənin müdərrisliyindən

⁸ Mehmet Süreyya, a.g.e., s.12

⁹ Mehmet İbşirli, “Bab Mahkemesi”, TDV İslam Ans., c.V. s. 362

¹⁰ Nevizade Atayi, a.g.e., s.24

¹¹ Kınalızade Hasan Çelebi, a.g.e., s.457

¹² Kınalızade Hasan Çelebi, a.g.e., s.458

istefa etməsindən son dərəcə təəssüflənərək Süruriyə belə bir məktub ünvanlayır: *“Ol mədrəsəyi biz sizin şərəfinizə bina itdük, əgər məqbul olmazsa xədm itmək məkərrər və məqamınızda biganə görməyə tahamül qeyri-mütəsəvvürdür”* (O mədrəsəni biz sizin şərəfinizə inşa etdirdik, əgər siz orada çalışmaq istəmirsinizsə biz bu binanı sökmək məcburiyyətindəyik çünki sizin yerinizdə başqa birisinin işləməsini təsəvvür etmək qeyri-mümkündür). Göründüyü kimi Sürurinin elminə, savadına çox yüksək səviyyədə qiymət verilmişdir. Paşanın ısrarlarından sonra Süruri dərvişlik qiyafəsindən imtina etməmək şərti ilə hər cümə namazından sonra Kasım Paşa məscidində Cəlaləddin Ruminin *“Məsnəvi”*ni oxutmaq və sadəcə həftənin müəyyən edilmiş günlərində dərs vermək şərti ilə yenidən müdərriyyəyə başladı. Süreyya isə bu faktı *“Sicilli-Osmani”* əsərində belə qeyd edir: *“944-də Qasım Paşanın mədrəsəsi xitamında müdərri oldu, 954-də müdərrişlikdən istefa eylədisə də Qasım Paşanın istədasıyla əlbisəyi-dərvişanə ilə “Məsnəvi” okutdi”* (h.944-cü ildə Qasım Paşanın təsis etdirdiyi mədrəsədə müdərri işlədi, h.954-cü ildə müdərrişlikdən istefa eylədisə də Qasım Paşanın ısrarından sonra dərviş libasını çıxartmamaq şərti ilə *“Məsnəvi”*dən dərs dedi).¹³

Gözləcə Qasım Paşanın Süruridən bu qədər ısrarlı bir şəkildə müəllimliyə davam etməsini istəmə səbəbi Sürurinin xalq və tələbələrə tərəfindən sevilən və dövrünün önəmli müəllim, alim, dərvişlərindən biri olması ilə yanaşı əslən Geliboludan olan Kasım Paşayla həmsəhərli olma ehtimalı da vardır. Amma həqiqətən də öz dövründə Sürurinin elminə, savadına çox yüksək səviyyədə qiymət verilmişdir.

Süruri bu aralarda bütün malını, mülkünü satıb evinin yaxınlığında öz adını daşıyan bir məscid tikdirərək elm və ibadətlə məşğul olmuş və yenidən həccə getmişdir. Sürurinin bu əməlini Kınalızadə Hasan Çələbi bu cür qeyd edir: *“İsa girdar mücərrət olanlara qəti-əlaiq və əvaiq asan olur diyü cümlə məmülkin bazarı cahandə mizad itməklə əsbabü-əməvalun tarü-mar idüb “mutuva qəblə ən-təmutuv” mənasın aşikar və əyan itmişdi”* (zənginliyi mücərrəd olanlara çətin işlərlə əlaqələri kəsmək yəni bu dünya ilə üzülüşmək asan olur deyərək bütün mal-mülkünü bazarda sevinclə sataraq bütün malını xərcələyərək bu məqsədinin mənasını aşkar və bəyan etmişdi). Həccdən döndükdən sonra Süruri yenidən inzivayə (tənhaliğə) çəkilməmiş, dünyəvi işlərdən əl çəkərək tamamilə ibadətə qapılmışdır.¹⁴

Süruri Qanuni Sultan Süleymanın tarixi Van səfərinə çıxışı ərəfəsində h.955/m.1548-ci ildə Qanuni Sultan Süleymanın oğlu Şahzadə Mustafanın müəllimi Xeyrəddin Xızır Əfəndinin ölümündən sonra (h.953/m.1546) boş qalan müəllimlik yerinə dəvət edildi. Dəvəti qəbul edən Süruri Şahzadə Mustafanın valilik etdiyi Karamana köçür. Kınalızadə Hasan Çələbi Sürurinin

¹³ Mehmet Süreyya, a.g.e., s. 12

¹⁴ Kınalızadə hasan Çelebi, a.g.e., s. 458

şahzadəyə müəllimlik vəzifəsinə dəvət edilməsini belə qeyd edir: “Əl-qissə Şahzadə Sultan Mustafaya xocalığa dəvət olunduqda dəvətə icabət eylədikdə xidməti-təlimi qəbul etdi”.¹⁵

Bu vəzifəyə məhz Sürurinin gətirilməsi bir neçə səbəblə bağlıdır. Belə ki, Sultan Mustafa Qanuni Sultan Süleymanın böyük oğlu taxt-tacın real varisi idi. Təbii ki, gələcək sultanın təhsili çox bilikli, mənəvi cəhətdən təmiz bir şəxsə həvalə edilməli idi. Süruri qeyd olunan bu keyfiyyətlərə sahib idi. Bundan başqa o, vəzir Kasım Paşanın çox hörmət etdiyi bir şəxs, mütəsəvvüflər arasında yüksək bir yerə sahib olan şeyx, uzun illər İstanbulda müxtəlif mədrəsələrdə çalışmış məşhur müəllim və xalq tərəfindən sevilən bir şəxs idi.

Məlum olduğu kimi Süruri bu ərəfədə mədrəsələrdə müəllimlik etsə də dərvişlikdən əl çəkməmişdi və o dövrdə dərvişlik edən, təkkə şeyxi olan bir şəxs şahzadəyə müəllimlik edə bilməzdi. Ona görə də Sürurinin yaxın dostları onu bu fikrindən daşındırmağa çalışmışdılar. Sürurinin yaxın dostu olan Kınalızadə Hasan Çələbi də onun müəllimliyi qəbul etməsini tənqid edərək bu misranı qeyd etmişdir:

Aləmə sultan ikən kəndüsini qul eylədi.¹⁶

Sürurinin digər dostu və müasiri olmuş şair Qübari isə bu xəbəri eşidincə Sürurinin bu əməlini tənqid edərək bir qitədən ibarət belə məktub göndərmişdir:

Ey sidrə-neşini-ərşi-pərvaz,

Vey tari-qüdsi-aləmi-raz.

Qübari məktubunda Sürurini bu vəzifəni qəbul etməsindən dolayı tənqid etmiş, qınamış, bir təkkə şeyxi üçün bunun yol verilməz olduğunu yazmışdır. Amma araşdırmalar zamanı təsadüfən qarşımıza çıxan bir faktdan məlum olur ki, vaxtilə bu əməlinə görə Sürurini qınayan Qübari sonralar Sultan Bəyazidin oğlu Şahzadə Orxanın müəllimi olmuşdur.¹⁷

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Sürurinin müəllimliyinə təyin edildiyi Şahzadə Mustafa Qanununin ən böyük oğlu idi. O, xalq və əsgərlər tərəfindən sevilən, igid, alim və şair şahzadə idi. Buna görə də Süruri ətrafına seçmə fikir adamlarını toplayan ədəbiyyata, elmə qarşı böyük marağı olan şahzadədə müşahidə etdiyi qabiliyyəti nəzərə alaraq onun ədəbiyyatı öyrənməsi üçün çox çalışdı və bu məqsədlə bir çox əsərlər yazdı. Süruri gələcəyin padşahının vəzifəsinə, işini bilən, ədalətli, hissiyyətli, mənəviyyətli, yurdunu və xalqını

¹⁵ Kınalızadə Hasan Çələbi, a.g.e., s.459

¹⁶ Kınalızadə Hasan Çələbi, a.g.e., s.459

¹⁷ İsen Mustafa, “Kühül-Ahbarın Tezkire Kısım”, Ank. 1984,s.247

canı qədər sevən bir adam olaraq yetişməsinə istəyirdi. Bunun üçün Süruri şahzadəyə gözəl əxlaqdan və dövlət idarə etmə incəliklərindən bəhs edən mühüm bir əsər yazıb təqdim etməyi düşünmüşdü. Amma belə bir kitabı tələf etmək, belə bir mövzu üzərində işləmək o qədər də asan məsələ deyili və buna görə də Süruri ilk olaraq bu mövzuda yazılmış bir neçə əsəri tərcümə etməyi qarşısına məqəd qoydu. Belə ki, Həmədənlı Ali bin Şəhabəddin oğlu Alinin (ölüm. h.786/m.1384) farsca qələmə aldığı “Zəhirətül-mülük” əsəri bu mövzuda yazılmış ən ideal əsərlərdən biri idi və Süruri bu əsəri sırf şahzadənin dövlətçilik, idarəçilik savadını, səviyyəsini yüksəltmək məqsədi ilə tərcümə etmişdi. Əsərin tərcüməsini şahzadəyə təqdim edərkən şahzadə əsərin çox qiymətli, dəyərli olduğunu bildirərək tərcümənin hər kəsin anlaması üçün Süruridən əsəri şərh etməyi də xahiş etmişdi.¹⁸ Şahzadənin bu istəyini nəzərə alan Süruri bu əsəri iki ay qədər qısa bir müddətdə tərcümə və şərh etdi. Bundan başqa Süruri şahzadənin bədii zövqünü inkişaf etdirmək məqsədi ilə Sədinin “Gülistan” əsərini h.958/m.1551-ci ildə şərh edərək şahzadə Mustafaya təqdim etdi. Yüzdə dördüncü dövrünün ən dəyərli əsəri hesab olunan “Bəhrül-maarif” əsəri də Sürurinin şahzadə Mustafa üçün yazmış olduğu əsərlərdən biridir. Belə ki, bu faktı Süruri əsərin dibaçəsində qeyd etmişdir.¹⁹ Bundan başqa Süruri 19 məhərrəm 958-ci (1551) ildə Kərbəla matəmlərinə aid “fəryadnamə” qəsidəsini də məhz şahzadə Mustafa üçün qələmə almışdır.

Şahzadə Mustafanın məlum qətlinə qədər Süruri yaxından tanıdığı Sənayi, Kara Fəzli, Zari, Edirneli Zamani, Ebatı kimi istedadlı şairləri şahzadənin ətrafına toplamışdı və bu şairlər şahzadənin himayədarlığı altında yazıb-yaradırdılar. Təbii ki, şair ruhlu bir insan olan Süruri də bu cür məclislərdə digər şairlərdən geri qalmır özü də gözəl şeirlər yazırdı.

25 şəvval 960/ 4 oktyabr 1553-cü ildə Şəhzadə Mustafanın Qaraman Ereğlisində anası Xürrəm sultan, bacısı Mihrimah sultan və bacısının əri Rüstəm Paşanının məlum saray intriqalarında sonra atası Qanuni Sultan Süleyman tərəfindən verilmiş bir əmrlə qətl edilməsi Süruri üçün sarsıdıcı bir zərbə oldu. Bu hadisəni heç cürə qəbul etməyən Süruri ikinci dəfə inzivayə çəkildi (bir guşəyə çəkilmə, dünyadan əl üzmə).

Şahzadə Mustafanın öldürülməsinə əsgərlər və xalq tərəfindən çox böyük reaksiyalar oldu, çünki qeyd etdiyimiz kimi ordu və xalq tərəfindən şahzadəyə çox böyük sevgi vardı. Onun ölümü ilə bağlı bir çox şairlər mərsiyyələr yazdı və hətta Sulatan Süleymana bu əməlinə görə həcviyyə yazmaqdan belə çəkinməyən şairlərdə oldu. Yahya Bəyin “Şahzadə Mustafa mərsiyyəsi” və “Qanuni həcviyyəsi” buna misaldır.

¹⁸ Mehmet Ali Ayni, Türk Ahlakçıları, İst. 1993, s.198

¹⁹ AMEA Elyaz. Enst., M-20/3329. *بحر المعارف* 1b-2a

Dövlət işinin hiylə dolu dünyasına qarşı qəlbində böyük bir nifrət doğan Süruri bu məlum hadisədən sonra saraydan ayrılaraq ömrünün sonuna qədər keçən doqquz ili inzivadə keçirdi. Yaşlı alim bu keçən müddət ərzində şəhzadə üçün tərcüməyə başladığı və onun ölümü ilə yarımçıq qoyduğu “Kitabül-əcaib vəl-qərayib” əsərini tamamlamağa çalışdı.

Sarayada baş verən hadisələrə qarşı etirazını bildirən Süruri rəsmi dairələr tərəfindən sıxışdırılmağa başlandı və saray tərəfindən ona təyin edilən maddi gəlirdən məhrum oldu. Bundan sonrakı həyatını maddi sıxıntılar içərisində keçirən yaşlı alim ölümünə qədər kitablarından gələn gəlir hesabına yaşadı. Süruri ehtiyac içərisində olsa da heç bir dövlət məmuruna baş əyməmiş, ömrünün sonuna qədər özünün tikdirdiyi məscidin işləri ilə məşğul olmuşdur. Bununla yanaşı alim təlim-tədris işləri ilə də məşğul olmuş məscidin mədrəsəsində dərs demişdir. Həmsəhərlisi Gelibolulu Ali məhz bu dövrdə onun tələbəsi olmuşdur.²⁰

Məlumdur ki, Süruri eyni zamanda bir dərviş olmuşdur. İstanbulda qurulan ilk Nəqşi təkkəsinin ilk dərvişlərindən biridir. Belə ki, Nəqşibəndiliyi İstanbulla ilk gətirən Şeyx Əmir Buxarinin Sultan II Bəyazidin dönəmində ilk dəfə Maltada qurduğu Nəqşibəndi təkkəsindən sonra Edirnekəpi və Ayvansarayda açdığı təkkələrə vəfatından sonra onun kürəkəni Mahmud Əfəndi şeyxlik etmişdir və Süruri də Mahmud Əfəndidən inabət almışdır.

Kasım Paşa mədrəsəsində ikinci dəfə müəllim işlədiyi illərdə Süruri özünün inşa etdirdiyi məscidin mədrəsəsində də özünün istədiyi tələbələrə ayrıca xüsusi dərslər də verirdi. Evi həmişə qonaqlı qaralı olan Süruri ürəyi açıqlığı, cəmərdliyi ilə çox məşhur idi. Vaxtı ilə yaşadığı məhəlləyə onun adının verilməsi, qəbrinin ziyarətgah olması, bir övliya kimi xatırlanması onun həqiqətən də xalq tərəfindən sevilən, kərəmətli, vəli bir zat olmasına əyani sübutdur. Bütün həyatını elmə, öyrənməyə, öyrətməyə, ibadətə həsr edən Süruri evlənməmişdir.

Süruri qəməri il tarixi ilə 72 yaşında ikən qısa sürən bir xəstəlikdən sonra 7 cəməziyülvəvəl 969/m.1561-cildə vəfat etmişdir. Kasımpaşa səmtində Bəyoğlu məhəlləsində inşa etdirdiyi məscidin həyətidə dəfn edilmişdir. Emin öz əsərində Sürurinin məzarının Kasımpaşa Mevlevihanesinin yuxarısında özünün inşa etdirdiyi daş minarəli məscidin həyətidən Aynalı Çəşməyə çıxan yolun yolun kənarında olduğunu qeyd edir.²¹Mərhumun məzar daşına özünün yazmış olduğu belə bir beyt həkk olunmuşdur:

Hər kim qəbrimdən dua idə keçə,

Cənnətə imanü-Quran ilə köçə.

²⁰ Mustafa İsen, a.g.e., s. 230

²¹ Emin, Menakib-i Kethudazade Mehmet Arif Efendi, s.303-304

Təəssüflə qeyd etmək yerinə düşər ki, günümüzdə “Süruri” məscidi mövcud olmadığı üçün mərhum alimin vaxtı ilə bir ziyarətgaha çevirilmiş məzarı da itmişdir.

Aşık Çelebi qeyd edir ki, ölümündən sonra dəfn işləri üçün tədarük etmiş olduğu iki min aqça pul məscidində vəsiyyətində göstərdiyi yerdən tapıldı.²² “Mirəvəd be behişt” (cənnətə getdi)²³ və “Gitdi cəhan süruri” misraları vəfatına düşürülmüş tarixlərdir. Sürurinin ölüm tarixi ilə bağlı orta əsr mənbələrində fərqli məlumatlar da verilmişdir. “Sicilli-Osmani”də vəfat tarixi h.962²⁴, Evliya Çələbi “Səyahətnamə” əsərində isə h.965-ci il olaraq göstərilmişdir.²⁵ Faik Rəşad isə özünün “Əslaf” adlı əsərində Sürurinin vəfat tarixini hicri 969-cu il yeddisi cəmaidül-əvvəl olaraq göstərmişdir.²⁶ Bu tarixdə miladi on üç fevral 1561-ci ilə müqabildir. Vəfatına münasibəti ilə düşürülmüş tarixlərin əbcəd hesablaması ilə ortaya çıxan il h.969-cu ildir. Düşürülmüş tarixlərin hər ikisinin onun müasirləri tərəfindən qeyd edildiyini və hər ikisinin də eyni olduğunu nəzərə alsaq Sürurinin həqiqətən də Faik Rəşadın göstərmiş olduğu tarixdə vəfat etdiyi dəqiqləşir.

Mənbələrdə Sürurinin çox fəzilətli, kamil, bilgin, bir insan, şeir və bəlağət sənətində yeganə olduğu qeyd edilir. Dili şirin və xoşrəftardır. Mehmet Ali Ayni əsərində Sürurinin şəxsiyyətini bu cür səciyyələndirir: “İffət, ismət, istiqamət, mürüvvət və ulüvvi-cənab gibi əxlaqı yüksək fəzilətlərini hər hüsusta göstərmiş və hər kəsə təsdiq etdirmiş, zamanının müdəvvən olan ədəbi və dini bütün elimlərini haizdir”.²⁷ B.J. Hammer özünün “Böyük Osmanlı Tarixi” əsərində Sürurini “Osmanlı dilçi alimlərinin ən məhşuru, Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”si, Sədinin “Busitan” və “Gülistan”ı, Caminin “Baharistan”ı, Hafizin “Divan”ı, Fəttah Nişapurinin “Şəbüstani-xəyal”ı kimi əsərlərə şərhlər yazmış, “Məcəmaül-fars”, “Bəhrül-maarif” kimi əsərlər qələmə almış böyük alim” kimi səciyyələndirmişdir.²⁸

Evliya Çelebi isə qeyd edir: “Qanuni dövrünün ən məşhur və ən vəlud şarihi olan Süruri xalq arasında çox böyük bir alim olaraq tanınmışdır və əsərləri xalq arasında məqbuldur”.²⁹ Evliya Çelebidən fərqli olaraq Beyani Sürurinin əsərlərinin məşhurluğunu bildirsə də onun farsca bilik səviyyəsinin o qədər də yüksək olmadığını öz təzkirəsində belə qeyd edir: “Lakin farsca

²³ Faik Rəşad, “Eslaf”, İst. 1312 s.29,

²⁴ Mehmet Süreyya, a.g.e., s.540

²⁵ .Evliya Çelebi, “Seyahetname”, İst. 1314, c.I, s.426

²⁶ Faik Rəşad, a.g.e., s. 29

²⁷ Mehmet Ali Ayni, a.g.e., s. 197

²⁸ Hammer V. J. Büyük Osmanlı Tarihi. c. V, s 398

²⁹ Evliya Çelebi, a.g.e., 426

bilənlər ilə übədə o qədər çox rəğbət etməz ”.³⁰ Məlum məsələdir ki, Kınalızadə Hasan Çelebi Sürurinin farsca əsərlərini bir növ tənqid edərək qeyd edir: “Zəbani-farsinin dəqaiq və niqat və zurabi-əmsal və istimalatında ədzi zahir olduğundan qeyri şərh-i-lügətdə dəxi aciz və kəsir idüğü ruşən və bahirdür”.³¹ Kınalızadədən başqa Şəmsəddin Sami də Sürurinin əsərlərini incələyərək gəldiyi bu qənaəti əsərində qeyd edir: “Lisani-farsinin qəvamına vaqif olmadığı için xətalari çoxdur” (fars dilinin qaydaladrını yaxşı bilmədiyini üçün səhvləri çoxdur).³² Bursalı Mehmet Tahir de Sürurinin farsca yazmış olduğu əsərlərin dilinin ağır olduğunu qeyd etmişdir.³³

Orta əsrlər Osmanlı-Türk ədəbiyyatı dönməsində öz əsərləri ilə məşhur hesab olunan alim, şair, tərcüməçi Müslihəddin Mustafa Süruri tərcümə və şərhlərlə yanaşı günümüzdə belə qiymətini itirməyən elmi əsərlərin də müəllifi kimi tanınır. Bunlardan ən məşhuru ədəbiyyat nəzəriyyəsi sayılan “Bəhr ül-Maarif” əsəridir.

Miladi tarixlə 1540-cı ildə qələmə alınmış bu əsər elmi yöndən çox qiymətli olsa da tədqiqatçıların nəzərlərindən kənar qalmışdır. Mənbələrdə yer alan məlumatlar isə yalnız əsərin yazılma tarixi, məqsədi və mövzusunda ibarətdir. Daha çox Türkiyə ədəbiyyatına aid qaynaqlarda barəsində söz açılan bu əsərlə bağlı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk məlumatı türkoloq Prof. Dr. Azadə Musayeva vermişdir. Azadə xanım alimin həyat və yaradıcılığı, xüsusi ilə də onun “Bəhrül-Maarif” əsəri ilə bağlı qeydlərində alimin yaradıcılığının və adı çəkilən bu əsərin çox geniş bir araşdırmaya ehtiyacı olduğunu vurğulamışdır. Bu qeydlər əsasında apardığımız araşdırmalar zamanı meydana çıxan faktlar həqiqətən də Azadə xanımın haqlı olduğunu təstiq etdi.

Təzadlarla dolu siyasi bir mühitdə yaşayıb-yaratmış Süruri dövrünün ən çox elmi əsər müəllifi kimi tanınmışdır. Onun “Bəhrül-Maarif” əsərinə gəlincə AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan bu əsərin əlyazma nüsxəsi üzərində apardığımız incələmələr nəticəsində burada yer alan mövzuların ədəbiyyatşünaslıq baxımından günümüzdə belə çox qiymətli olma faktı bir daha özünü göstərdi. Onu da qeyd edim ki, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan bu əsərin bundan başqa dünyanın bir neçə əlyazma saxlanılan muzey və kitabxanalarında da bir çox nüsxələri qorunmaqdadır. Belə ki, araşdırmalar zamanı qaynaqlarda əsasən üç nüsxəsi göstərilən əlyazmanın Topkapı Saray Muzeyi Kitabxanası və RFEA Şərqsünaslıq İnstitutundan başqa Bratislava Universiteti kitabxanasında,

³⁰ Beyani, “Tezkire”, s.40

³¹ Kınalızadə Hasan Çelebi, a.g.e., s. 460

³² Şəmsəddin Sami, “Kamusul-Alam, s.İst. 1311, c. IV, s. 2558

³³ Bursalı Mehmet Tahir, a.g.e., s.225

Almaniya Əlyazmalar Muzeyində də bir neçə nüsxələrinin qorunması faktı ortaya çıxdı. Adı çəkilən muzey və kitabxanalarda “Bəhrül-maarif” əsərinin bir neçə nüsxəsi qorunur və biz də bu nüsxələrin poleoqrafik xüsusiyyətləri haqqında məlumatlar verməyi məqbul saydıq.

Bizim Tədqiqat obyektini kimi ələ aldığımız nüsxə AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan nüsxədir. İnstitutunun əlyazmalar kataloqunun I cildində, M-20-3329 şifrəsi altında qeydiyyatda olan bu əlyazma əsəri incə Nəstəliq xətti ilə qələmə alınmışdır. Hər səhifədə 19 ya da 20 sətir olmaqla iki sütun və nəsr şəkilində 12,2x 19,5 sm ölçülü avropa kağızına yazılmışdır və 148 vərəqdən ibarətdir. Əlyazmanın cildi və bəzi səhifələri zədələnmiş olsa da ümumi baxışda əlyazma sağlam hesab oluna bilər. Nüsxənin katibi məlum olmasa da yazılma tarixi 1564-cü il göstərilmişdir. Nüsxənin ilk səhifələrində türkcə, farsca və ərəbcə şeirlər, dualar vardır. Əsər isə b.6 vərəqindən başlayıb, b.148 vərəqində bitir.³⁴

Baş.:(6b) الحمد لله الذي جعل
الانسان..

Bit.:(148b)... ٩٧٢ سنة و السلام محصل و سلامتیر سلامتیر...

Əsərin mövzusunə gəlincə burada əruz, Türk şeirində əruzun tətbiqi və Ərəb, Fars şeiri ilə müqayisəsi, nəzmin, şeirin növləri, nəsrin növləri, şeirdə işlənən bədii ifadə vasitələri və onların izahı ən əsası isə Rami Təbrizinin “Ənisül-Üşşaq” əsəri ilə bağlı mövzular yer almaqdadır. Ümumiyyətlə əsər bir müqəddimə, üç məqalə və bir xatimədən ibarətdir və bunlar da öz aralarında fəslərə bölünür.

Əsərin birinci hissəsi müqəddimədir. Bu bölmədə müəllif əsərin Şahzadə Mustafanın (Qanuni Sultan Süleymanın oğlu) istəyi üzərinə yazıldığını, yazılma məqsədini və zərurətini qeyd etməkdədir. Alim buna qədər əruzla bağlı Türkcə bir neçə əsər yazılmış olduğunu qeyd etsə də bu əsərlərin o qədər də yaygın olmadığını vurğulayır. Buna görə də özü belə bir əsər yazmaq fikrinə düşdüyünü qeyd edir. Əruza çox böyük önəm verən Süruriyə görə şeir yazmaqda və söyləməkdə əruzun çox böyük rolu vardır belə ki, “əhli-şeyr” olan hər bir kəs mütləq əruzu bilməlidir.

Müqəddimədən sonra gələn ikinci bölmə birinci məqalədir. Bu məqalənin mövzusu ümumilikdə əruz bəhrləri və Türk şeirində istifadə olunan bəhrlərlə bağlıdır. Burada Süruri on doqquzu salim və on altısı qeyri-salim olmaqla otuz beş əruz bəhri ilə bağlı ayrı-ayrılıqda məlumat vermiş, onların adlarının mənalarını, qəliblərini, zihafalarını qeyd etmişdir. Alim bu bəhrləri altı dairədə toplayaraq bu dairələrin də hər birinə ad vermişdir. Çox maraqlı olan bir şeyi də qeyd etmək yerinə düşər ki, şair ruhlı bir alim olan Süruri bəhrlərlə bağlı məlumat və ya misallar göstərəkən çox zaman özünün yazmış olduğu

³⁴ AMEA Elyaz. Enst., M-20/3329. بحرالمعارف

misralardan istifadə etmiş, hətta verdiyi açıqlamaları qafiyəy formasına salaraq şeir şəkilində vermişdir.

İkinci məqalə nəsr və onun xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Alim bu hissədə nəsr qafiyəli və qafiyəsiz olaraq iki hissəyə ayırmış, buna aid misallar gətirərək nəsrin sahib olduğu bütün incəlikləri, xüsusiyyətləri açıqlamışdır. Misallar gətirdiyi zaman alim Ərəb, Fars nəsr ilə yanaşı hədisi-şərif və Qurani-Kərim kimi zəngin mənbələrə müraciət etmişdir.

Üçüncü məqalə yuxarıda söyədiyimiz kimi Rami Təbrizinin “Ənisül-Üşşaq” əsəri ilə bağlıdır. Bu məqalədə alim Şərq ədəbiyyatında çox məşhur əsər kimi tanınan “Ənisül-Üşşaq” ilə əlaqədar məlumatlar vermiş və əsərin çox gözəl bir ədəbi nümunə olduğunu qeyd etmişdir. Bundan başqa müəllif bu məqalədə ədəbi-bədi ifadə vasitəsi olan itəşbehlə də bağlı çox geniş məlumat vermiş və divan ədəbiyyatında işlənən demək olar bütün təşbeh növlərinə aid məşhur Fars şairlərinin şeirlərindən misallar gətirərək izahlar vermişdir.

Əsərin xatimə bölməsində alim şeir sənəti və ədəbiyyatla bağlı öz fikirlərini və mülahizələrini qeyd etmişdir.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, əlyazmanın vərəqləri ətrafında çoxlu sayda qeydlər mövcuddur. Bu qeydlərdə əsasən şərhlər, açıqlamalar verilmiş, mənası çətin başa düşülən sözlərin Türkcə izahları qeyd olunmuşdur. Bizə görə qeydlərin müəllifi əsərin katibidir. Çünki əlyazmanın köçürülmə xətti ilə qeydlərin yazılma xətti eynilik təşkil edir və buradan da belə bir qənatə gəlmək olar ki, əsərin üzünü köçürən katib də əruz elminə aşina bir adam olmuşdur.

Əsərin dil xüsusiyyətlərinə gəlinə burada işlədilmiş dil zamanının ərəb və fars kəlimələri, ifadə və izafətləri ilə “bəzədilmiş” tipik bir Osmanlı Türkcəsidir.

Sonda onu qeyd etmək lazımdır ki, “Bəhrül-Maarif” əsərinin tədqiqatı və çapa hazırlanması ədəbiyyatşünaslıq elmi üçün çox zəruridir və inanıram ki, bu əsərin müasir Azərbaycan dilində çap olunmuş variantı ədəbiyyatşünaslar, ədəbiyyat nəzəriyyəsi elmi ilə məşğul olanlar üçün çox qiymətli bir mənbə rolunu oynayacaqdır.

Sonda müxtəlif mənbələrdə fərqli sayda qeyd edilə və Süruriyə aid olan təliflərin siyahısını verməyi məqbul gördük: “Bəhrül-Maarif”, “Şərhi-Gülüstānül-Sədi Şirazi fil-əxlaq”, “Şərhi-Busitan”, “Şərhi-Divani-Hafiz”, “Şərhi-məsnəvi”, “Şərhi-müəmmiyati-Mir Hüseyn fil-ədəb”, “Haşiyəi-Süruri əla şərhi-bina”, “Şərhül-misbah fin-nəhv”, “Təfsiri-Sureyi-Yusif”, “Ehkami-nücum”, “Şərhi-qafiyə”, “Şərhi-əmsilə”, “Şərhi-Buxari ilə nisf”, “Şərhi-müəmmiyati-Cami”, “Şərhi-müəciz min ət-tibb”, “Şərhi-Şəbüstani-xəyal”, “Şərhi-müəmmayi-Əli Giray”, “Təfsirül-Quranil-Əziz”, “Tərcümei-risalei-Pənc-Çini”, “Tərcüməi-əcaibi-məxluqat fil-coğrafiya”, “Tərcümeyi-zəhirətül-mülük”, “Hilyətül-Mülük”, “Əl-hekayətül-qəribə”, “Sənayiüş-şeriyə”, “Əl-

miftah fi şərhi-Mərahül-Ərvah”, “Haşiyə əla fil-məntiq şərhi-Hüsamddin əl-Qati-əla-İsaqoçi”, “Haşiyə əla əz-zav”, “Haşiyəi-əvaili-hidayə fil-fürur”, “Haşiyəi-əla ənvarüd tənzil əsrarüt-təvil təfsiri-Beyzavi”, “Haşiyəi-təlvih liltəftəzani”, “Haşiyətül-hidayə vəl-inayə”, “Tarixi-Xita vü Xotənü-Çinü-Maçin”, “Qəsidə”, “Qisseyi-Harun”, “Kitabüş-şəhadə”, “Tərcüməi-rəvzür-reyyahin fi hekayətüs-salihin”, “Divan”, “Dürrətül-yetimə”, “Məcməül-fürs”, “Məktubat”.

Türk ədəbiyyatında ən çox əsər müəllifi kimi tanınmış Müslihəddin Mustafa Süruri yaradıcılığının məhsulu olan elmi əsərlərin əlyazma nüsxələri bir sıra Avropa və Türkiyə əlyazma xəzinələri ilə yanaşı Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondunda da qorunur. Çox geniş bir arealda yayılmış bu əlyazma nüsxələrinin təbii ki, ətraflı şəkildə araşdırılmasına və bu məlumatların bir yerdə toplanmasına ehtiyac vardır. Bu zərurəti nəzərə alaraq Avropa, Türkiyə və digər əlyazması xəzinələrinə aid kataloqlarda apardığımız tədqiqatlarla paralel olaraq AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondunda da araşdırmalar apardıq. Gözlənilməli kimi Sürurin burada da bir neçə əsərinin əlyazma nüsxəsi və şərhlərinin, şeirlərinin yer aldığı müxtəlif məcmuələr üzə çıxdı. Bu əsərlərin bəziləri ilə bağlı məlumatlar Əlyazmalar İnstitutunda tərtib olunan kataloqlarda verilsə də əksəriyyəti haqqında verilmiş qeydlər həmin əsərlərin, əlyazmaların yalnız adlarından ibarətdir. Çünki Əlyazmalar İnstitutunda tərtib olunmuş kataloqlara bu nüsxələrin yalnız bir neçəsi düşmüşdür. Mövcud şəraitin bizə vermiş olduğu imkandan istifadə edərək bu nüsxələrlə bilavasitə tanışlıqdan sonra topladığımız məlumatlar geniş bir şəkildə aşağıda kimi verilmişdir.

“Şərhi-Gülüstānül-Sədi Şirazi fil-əxlaq”. Sədinin “Gülüstān” əsərinə ərəbcə edilmiş şərhdir. Əsərin Süleymaniyyə kitabxanasının bir əlyazma nüsxəsindəki qeyddən məlum olur ki, Süruri “Gülüstān” şərhini Şahzadə Mustafanın müəllimi olduğu vaxtlarda Amasiyada təlif etmişdir. Daha sonra qeyd olunur ki, Sutan Mustafanı zərif və xoş lətifələrə böyük rəğbəti var idi. buna görə də müəllif “Gülüstān”ın gözəl, qəribə, hekayə və şeirlərlə dolu olduğunu nəzərə alaraq əsəri ərəb dilində şərh etmişdir. Əsərin onlarla əlyazma nüsxəsi müxtəlif kitabxana və muzeylərdə qorunur.

I. Bakı. AMEA Əlyazmalar İnstitutu B-464/16830. Yazılma tarixi h.982/m.1574, katibi Xeyrəddin ibn Ornuş ibn Dədə, yazıldığı yer Amasya. Ölçüsü 15x21 sm, həcmi 186 vərəq. Mətn türk və ərəb dillərindədir. Əsərin mövzusu Sədi Şirazinin Fars dilində qələmə aldığı “Gülüstān” əsərinin nəfis şəkildə edilmiş tərcüməsi və sətraltı şərhidir. Əsər Sultan mustafa ibn Süleymanın tapşırığı ilə qələmə alınmışdır.

Baş:.... *الحمد لله الذي جعلنا من علمائ البيان والمعان*

Bit:.. *فى سنة اثنين وثمانين و تسعمائة من الهجرة النبوية*

II. Bakı. AMEA Əlyazmalar İnstitutu B-3606/22812. Köçürülmə tarixi h.1144, katibi Məhəmməd qasım bin Yusif Qaramanıdır. Ölçüləri 21x17 sm,

həcmi 154 vərəqdir. Medalyonlu qalın karton cildə tutulmuşdur. Dili ərəbcədir. İncə şikəstə xətti ilə qələmə alınmışdır, mətn qara mürəkkəblə yazılmış, şərh olunan hissələrin altından qırmızı xəttlər çəkilərək işarələnmişdir. Sədinin “*Gülistan*” əsərinin şərhidir. Əlyazmasının ilk iki vərəqində ərəbcə şeirlər və dualar yer almaqdadır. Əsər 3a vərəqindən başlayır və əsərin başlandığı vərəqin yuxarısında belə bir beyt vardır:

خط میسکین یوزونده جاتانگ عربی شرحی نر گلستانگ

Xətti-miskin yüzündə cananın,

Ərəbi şərh-i zəri-Gülistanın.

Şərh olunan beytlərin misrası biri-birinin ardınca yazılmış və işarələnmiş yerdən onların şərh-i başlanmışdır.

Baş: الحمد لله الذي جعلني من عكماء البيان الماني...

Bit: الفقير محمّد ابن يوسف القرامان...

“**Şərhi-Divani-Hafiz**”. Hafizin məşhur “Divan”na Türkcə edilmiş şərhdir. “Divan”da mövcud olan rəməz və məcazların daha yaxşı bir şəkildə anlaşılması məqsədi ilə qələmə alınmışdır. Əsərin Süleymaniyyə kitabxanasının Yazma Bağışlar bölməsində 571 şifrəli nüsxəsini 1b-2a vərəqlərində verilmiş qeyddən məlum olur ki, Süruri bu əsəri dostlarının istəyinə görə qələmə almışdır. Nüsxədə verilmiş qeyd belədir: “*Kimi dustan və arqadaşların sorduqları bəzi əsrarı dilünün döndüğü və elminün genişliğı nisbətində əhvali-sülugdən qafil və əsrari-təriqətdən zail olanların anlamayacağı şol əsəri türki dilə şərh-i gərəkdir.*” (106)³⁵ Əsərin müxtəlif kitabxanalarda onlarla əlyazma nüsxəsi qorunur.

I. Bakı. AMEA Əlyazmalar İnstitutu B-2212/15551. Köçürülmə tarixi h.985/m.1577, katibi Lətif bin Orucdur. İncə nəstəliq xətti ilə qələmə alınmışdır. Ölçüləri 15x21 sm, həcmi 110 vərəqdir. Qara meşin cildə tutulmuşdur. Əlyazmasının mövzusu Hafiz “Divan”ının gözəl bir şəkildə edilmiş tərcüməsi və şərhidir. Şərh olunan misralar üzərlərindən qırmızı xəttlər çəkilərək işarələnmişdir. Bundan başqa eyni əsərin burada daha iki əlyazması nüsxəsi mövcuddur.

Baş:.... الحمد لله الذي حفظ... عن تحريف ريب المنون

Bit:..و بحر مه هذه النسخة الشريفة تمت

II. Bakı. AMEA Əlyazmalar İnstitutu B-61/3005. XVII əsrdə yazılması ehtimal olunur. Əlyazmasının əvvəli və sonu naqisdir. Qəhvəyi meşin cildə tutulmuşdur.

Baş:..ايله او لنمق طلب اولتور...

Bit:.. برگ طلسنده يغمور قظره سي اثر انلامدى مراد ...

³⁵ “Şərh-i Divan-i Hafiz”, Süleymaniyyə Yazma Bağışlar 571, varak 1b-2a

III. Bakı. AMEA Əlyazmalar İnstitutu B-86/3053. Köçürülmə tarixi h.1204/1789, katibi Feyzulla ibn Molla Abdulla Zəyzididir. Rükə xətti ilə qələmə alınmışdır. Həcmi 119 vərəqdir. Qəhvəyi dəri cildə tutulmuşdur.

Baş: *الحمد لله الذي حفظ الذكر عن تحريف ريب...*

Bit: *كتبه فيض الله بن ملا عبد الله زكزدي سنة ١٢٠٤*

“**Haşiyə-i-əla ənvarüd tənzil əsrarüt-təvil təfsiri-Beyzavi**”. Dili ərəbcə olan bu əsər Sultan Mustafaya ithafən qələmə alınmışdır. Təfsirlər içərisində çox məşhur olan “Təfsiri-Beyzavi” əsərinə Sürurunin yazdığı haşiyədir. Bu əsər “Təfsiri-Beyzavi”nin ikinci haşiyəsidir. Əsərin bir neçə əlyazma nüsxəsi vardır.

I. Bakı. AMEA Əlyazmalar İnstitutu C-1008. “Təfsiri-Beyzavi”. Katibi Məhəmməd bin Məhəmməd, köçürülmə tarixi h.1242/m.1826-dır. Ölçüsü 24,5x17,5 sm, həcmi 521 vərəqdir. Ümumi mətn incə nəsx xətti ilə qara mürəkkəblə, şərh olunan kəlimələr isə qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Bəzi vərəqlər rütubətin təsiri nəticəsində yararsız hala düşmüşdür. Tünd qəhvəyi rəngli dəri ilə cildlənmişdir. Kitabda Süruri ilə yanaşı Məhiy əd-Din əl-Xucəvi (951/1544), Zəkəriyyə əl-Ənsar (910/1504), Cəlal əd-Din əs-Süyuti (911/1505) kimi məşhur müəlliflərin də şərhləri yer almaqdadır.

Baş: *الحمد لله نزل الفرقان على عبده ليكون لعالمين نذيراً*

Bit.: *..انما قرائ التي انزلها الله تعامى*

“**Şərhül-Məsələt**”, **B-2001/15600**, katibi və yazılma tarixi məlum deyil. Əvvəli və sonu naqisdir. Nəsx və rükə xətləri ilə hər səhifədə 11 sətir olmaqla avropa kağızına qələmə alınmışdır. Ölçüsü 20x14 sm, həcmi 380 vərəqdir. Şərh olunan kəlimələr qırmızı və bəzi yerlərdə qalın qara mürəkkəblə mətn isə qara mürəkkəblə yazılmışdır. Dli ərəbcədir və əsas mövzu qrammatika, nəsr, filoloji terminlərin açıqlanması, bu kimi məsələlərin izahlarıdır. Əlyazmada Süruri ilə yanaşı bir neçə müəllifin də şərhləri yer almaqdadır. Karton cildə tutulmuşdur.

Baş: *الحمد لله الذي جعل الا مثله ميدان العلوم العربية*

Bit: *لا ابيكون من ألون العيوب كاسم الفضيل...*

B-1832/13638. Yənə

Köçürülmə tarixi məlum deyil, katibi Məhəmməd Nəbi bin Əl-Hacı İsrəfil Əfəndidir. Nəsx, təliq və rükə xətti ilə qələmə alınmışdır. Ölçüsü 21x18 sm, həcmi 159 vərəqdir. Mətn qara və qırmızı mürəkkəblə qələmə alınıb. Əlyazmasının əsas hissəsi Məqsudun, Əhməd ibn Əlinin “*Mərahül-Ərvah*”, Bərdəyinin “*Hədayiqül-Fəqayiq*”, “*Binaül-Əfal*” əsərlərindən ibarətdir. Sürurunin “*Əmsələ*” adlanan şərhə isə 106a vərəqindən başlayır. Bu hissə nəstəliq xətti ilə qələmə alınıb. Şərh olunan kəlimələr isə xırda hərflərlə sətir arasında verilmişdir.

Baş: *الحمد لله الذي مثالته ميزان العلوم العربيته و ضميرها...*

Bit: *المرحوم جنت الخير الجاح حاخي عبدالله افندي طابيتاني...*

B-2345/16749. “Şərhül-Məsəlat” شرح المثالات

Köçürülmə tarixi m.1834, kadibi İbaddır. Ölçüləri 22x18 sm, həcmi 295 vərəqdir. Nəstəliq və rüqə xətləri ilə avropa kağızına qələmə alınmışdır. Cildi medalyonlu dəri ilə üzlənmiş kartondandır. Dili ərəbcədir. Məndə bəzi kəlimələr qırmızı mürəkkəblə qeyd edilmişdir. Əlyazmada Süruri ilə yanaşı Zəməşəhrinin və Bərdənin də şərhləri yer alır. Süruriyə aid olan şərh 24b vərəqindən başlayır.

B-2633/20305. Yenə

Köçürülmə tarixi h.1281/m.1856, katibi Mustafa bin Əzimidir. Həcmi 64 vərəqdir və Süruriyə aid olan şərh 1b-8b vərəqlərini ehtiva edir.

Bunlardan başqa B-2152/16084, B-2786/20820, B-4097/28589, B-2815/20899 şifrələri altında qeydiyyatda olan daha bir neçə məcmuədə Süruriyə aid kiçik şərhlər yer almaqdadır.

Məlum olduğu kimi Süruri alim olmaqla yanaşı şair ruhlu bir insan olmuşdur. Mənbələrdə onun gözəl şeirlər yazmasından və hətta divanının mövcudluğundan söz açılır. Bir çox qaynaqlarda Süruri ilhamının məhsulu olan şeirlər yer almaqdadır. AMEA Əlyazmalar İnstitutunun əlyazmalar fondunda saxlanılan və müxtəlif şairlərin şeirlərindən ibarət cümlərdə apardığımız tədqiqatlar zamanı burada da Süruriyə aid bir neçə şeirlə rastlaşdıq. Qəzəllərin dili, yazılma tərz, üslubu və əsasən də onlardan bəzilərinin müəllifə aid məşhur şeirlərdən olmaları üzə çıxardığımız bu nümunələrin də məhz Süruriyə məxsusluğu qənaətinə gəlməyimizə kifayət etdi. Üzərində araşdırma apardığımız A-340/11918 şifrəsi altında qorunan cümlə 49a, 56b səhifələrində iki, B-1783/11499 şifrəli cümlə 18a səhifəsində bir, B-2310/15205 şifrəli cümlə 167b səhifəsində bir, B-1812/11917 şifrəli cümlə 34b-35a səhifələrində üç, D-357/7669 şifrəli cümlə 128a-129b səhifələrində iki qəzəllə rastlaşdıq. Apardığımız incələmələr nəticəsində bu şeirlərin əksəriyyətinin Süruriyə aid olma ehtimalı daha da gücləndi. Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi qəzəllərdən bəzilərinin müəllifin ən məşhur əsərlərindən olması və çox zaman onunla bağlı məlumatlar verən təzkirəçilərin məhz bu qəzəlləri qeyd etmələri işimizi daha da asanlaşdırmış oldu.